

Ірина ВЕРХОВЦЕВА,
професорка кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного університету
інфраструктури та технологій,
докторка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Iryna VERKHOVTSEVA,
Professor of the Department of Psychology
and Social and Humanitarian Disciplines,
State University of Infrastructure
and Technologies,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: verkhovtseva@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5682-993X>

Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проєкт (1861–1900-ті рр.)

Проаналізовано реформи сільського самоврядування в Російській імперії періоду 1861–1900-х рр. Авторка резюмує, що внаслідок цього реформаторства в усіх її регіонах постав інститут сільського самоврядування і було реалізовано одну із так званих Великих реформ. Сільські громади отримали право розпоряджатись місцевими природними, людськими ресурсами, а загальне управління імперським селом було уніфіковано на базі самоврядування. Обґрунтовується незакінчений, суперечливий характер реформи та зумовлений цим масштабний конфлікт між імперською владою і селянством. Через брак повноважень у керуванні місцевими ресурсами влада грубо втрутилася в самоврядну діяльність громад, що значно погіршило їх економічний стан. Оскільки самоврядування сприяло самоорганізації селян, на початку ХХ ст. під впливом політичної агітації вони виступили проти імперії практично єдиним фронтом, сприяючи її революціонізації.

Ключові слова: Російська імперія, інститут сільського самоврядування, Велика реформа 1861–1900-х рр., селянська революція.

One of the “Big Ones”: The Reform of Rural Self-Government in Russia as a Pan-Empire Project (1861–1900s)

Given the need to prove the artificiality of the “historical heritage of Russia”, the bloody basis of which was revealed during the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the processes of empire building in the Russian Empire, in particular, the reforms of rural self-government in the period 1861–1900s, are analysed. Study methods became, in addition to general scientific, special-historical (historical-chronological, historical-genetic, historical-typological, etc.). This contributed to the understanding of the subject of study in the organic interrelationship of the general and the private, taking into account their real context, to the clarification of the typology of rural reforms and peasant performances of the beginning of the 20th century. It is summarised that as a result of the reformation, the institute of rural self-government was established in all regions and the corresponding Great Reform 1861–1900s was implemented. Designed to modernise the country, it was controversial and unfinished, like other Great Reforms. Traditionality was preserved in the imperial village. The self-governing practices of the Russian peace (Great Russian communes) with their collective responsibility of communities for each member in paying taxes and fulfilling natural duties have spread to all regions. In view of the vast expanses of the country, the lack of necessary resources, the ethnic and socio-cultural diversity of the rural population, the underdeveloped ideological base of reformism, the authorities failed to implement the necessary infrastructure support for this reform. At the beginning of the 20th century, not having sufficient powers to manage local resources, while implementing the task of empire-building, the state rudely interfered in the self-governing activities of communities, which exacerbated the economic crisis and significantly worsened the condition of the peasants. Since self-government contributed to their self-organization, the village opposed the empire with practically a united front, revolutionizing it. This, among other things, was caused by the controversial implementation of the Great Reform of 1861–1900s.

Keywords: Russian Empire, institute of rural self-government, Great Reform of the 1861–1900s, peasant revolution of the beginning of the 20th century.

З початку 2000-х рр. у політикумі Російської Федерації та працях псевдонаукового характеру російських авторів курсував конструкт «історична Росія», складником якої оголосили території багатьох сучасних суверенних держав пострадянського простору (Нарочницкая Н., 2004. С. 488–498, 521–523, 529; О преемственности..., 2012; Россия защитит..., 2020; Россия — правопреемница..., 2020; Историческая Россия..., 2021; Кто и зачем изобрел..., 2022; «Историческая Россия»: что..., 2022; Советский Союз..., 2022). Кривава імперська основа цього конструкту повною мірою проявилася після початку повномасштабної військової агресії РФ проти України 24.02.2022 р. Ураховуючи, що Росія оголосила себе правонаступницею СРСР, котрий доклав чималих зусиль, і дипломатичних, і військових, аби включити у свої кордони території Російської імперії, доцільним є осмислення досвіду імперіобудівництва та управлінського оновлення в «довгому ХІХ ст.». У цьому контексті впродовж 1861–1900-х рр. в усіх регіонах було уніфіковано управління селом на базі самоврядування з метою створення єдиного адміністративно-управлінського поля країни. До нього інтегрували батьківщини корінних народів континенту, захоплені Романовими та їхніми попередниками, що загалом свідчило про штучність імперського простору тодішньої Росії. З огляду на це конструкт 2000-х рр. «історична Росія» є штучним ідеологічним конструктом і свідченням імперських амбіцій Російської Федерації.

У публіцистиці Російської імперії початку 1890-х рр. з'явилося поняття «Великі реформи», яким позначили реформи 1860–1870-х рр. (Джаншиев Г., 1892). Типологія останніх зумовлювалася їх ліберальним спрямуванням. Першою з «великих» була селянська реформа 1861 р., вагомим органічним складником якої стало запровадження нового управління селом на засадах самоврядування. Однак надалі серед «великих» практично не згадувалися інші сільські реформи 1860–1870-х рр. — у селах державних, удільних, палацевих селян, бессарабських царан, козаків українського Лівобережжя, колонистів деяких губерній тощо, хоча деякі дослідники й відносили ці заходи до реформаторського комплексу цього періоду (Корнилов А., 1905); Страховський І., 1905); (Леонтьев А., 1911); (Великая реформа..., 1911); Євреїнов Г., 1914). Радянські історики, загалом позитивно оцінюючи Великі реформи 1860–1870-х рр., через відомі причини ігнорували питання управлінської модернізації імперії Романових. Авторський доробок 2017–2019 рр. доводить, що внаслідок сільських реформ, власне, було здійснено Велику реформу 1861–1871 рр., якою практично в усіх європейських регіонах країни уніфікувалося управління селянською верствою. З нею значною мірою були пов'язані масштабні акції селянського опору по-

чатку ХХ ст. в європейській частині Російської імперії, які науковці називають «селянською революцією» (Шестаков А., 1926; Кондрашин В., 2008; Данилов В., 2011; Корновенко С., 2016; Верховцева І., 2019). Однак радянські історики вказували й на активізацію тим часом селянського опору антиімперського характеру в азійських регіонах цієї імперії (Рыскулов Т., 1927; Максаков А., 1932). Проблеми їх інтеграції до адміністративно-управлінського поля Російської імперії впродовж останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. присвячено значну кількість праць (Национальные окраины Российской империи..., 1997; Абашин С., 2001; Бобровников В., 2001; Бахтурина А., 2004; Ремнев А., 2004; Сенина Е., 2005; Залюбовская Т., 2006; Дамешек И., 2006; Северный Кавказ..., 2007; Курас Л., 2011; Жалсанова Б., 2012; Суворова Н., 2013; Менщиков И., Федоров С., 2013; Суворова Н., 2014; Казанцев В., Салогуб Я., 2014; Куйбагарова Д., 2015; Абдулаева М., Далгат Е., 2019; Крупенкин Е., 2019; Тулешева У., 2019; Знаменский А., Четырова Л., 2019; Гордеева М., 2020; Бобровников В., 2020; Бимолданова А., 2021; Лысенко Ю., Рыгалова М., Егоренкова Е., 2021; Мамышева Е., Тышта Е., 2022). Західні науковці — італійський історик Марко Буттіно (Буттіно М., 2007), американська дослідниця Теда Счочпол (Счочпол Т., 2017), японський вчений Томохико Уяма (Уяма Т., 2017) — звернули увагу на проблеми сільського самоврядування та потужні акції опору селян початку ХХ ст., що сприяли революціонізації Російської імперії. З огляду на синхронність тих виступів та їх хронологічну пов'язаність із сільськими реформами кінця ХІХ — початку ХХ ст. постає питання щодо їх детермінованості й кваліфікації реформаторського процесу на селі у панімперському масштабі.

Мета статті — дослідити реформаторський процес у сфері сільського самоврядування в Російській імперії, розпочатий Великою селянською реформою 1861 р. і продовжений подальшими сільськими реформами 1860–1900-х рр. Відповідно постають такі завдання: типізувати ідейну базу та організаційно-правові засади сільських реформ у Російській імперії; з'ясувати ступінь завершеності / незавершеності й логічної цілісності / суперечливості реформаторського процесу, його зв'язок з масштабними акціями опору початку ХХ ст.

В останній третині ХVІІІ ст. вищим істеблшментом Російської імперії було взято курс на її масштабне соціальне та управлінське оновлення у відповідності з європейськими ідеями регулярної / «добре впорядкованої» поліцейської держави з урахуванням соціальних й управлінських новацій європейського Просвітництва. Насамперед цього вимагало завдання подолати фінансову кризу, в стані якої країна перебувала впродовж усього ХVІІІ ст. (на його кінець державний

борг сягнув трьох річних бюджетів — близько 200 млн крб) в контексті встановлення керованості величезним імперським простором. Оскільки основним товаровиробником, працею якого наповнювалась державна скарбниця, був аграрій (селянин), урахувуючи поради просвітників освіченому монарху створювати на просторах своєї країни нову реальність, спираючись на традиції народу та симпатизуючи фізіократам, реформатори запровадили в управлінні селом самоврядні практики й поставили на службу державі сільські традиції великоруських, а саме північно-західних, губерній — «руського миру» (общин). Ці практики базувалися на принципах самоврядування, приматі інтересів колективу над інтересами індивідууму («владі миру»), стихійно-соціалістичних настановах, передбачали зрівняльнювальний розподіл землі й податкового тягара всередині громади, функціонально сприяли соціальній інтеграції в аграрних спільнотах і локальній організації територій.

Проект упорядкування країни передбачав поділ населення на декілька станів і оновлення територіальної організації. Губернською реформою 1775 р. було створено основи місцевого управління. «Жалувані грамоти» 1785 р. дворянам і містам, разом із закріпленням станових прав і обов'язків, узаконили відповідне станове самоврядування, яке дистанціювало ці категорії від адміністративного свавілля держави. Логічним продовженням мали стати відповідні реформи на низовому, сільському, рівні. У цьому контексті планувалося формування середнього стану на базі селянства й, відповідно, запровадження його станового самоврядування. Соціальне впорядкування мешканців сіл — понад $\frac{9}{10}$ тогочасних росіян — відбувалося паралельно із розбудовою волосного самоврядування. Усе насамперед мало слугувати оновленню фіскального адміністрування. Зокрема, розміри новостворених волостей визначалися кількістю платників податку в них — від 3 до 5 тис. Важливою на цьому шляху стала волосна реформа 1797 р. у державних і удільних селах. Суттєвими перепонами для реалізації цих планів були кріпацтво і дворянські вольності, що унеможливлювали втручання держави в управління поміщицьким селом. Брак бюрократії, придатної для втілення нових ідей, необхідність удосконалення фахової освіти управлінців загалом — усе актуалізувало довгострокові завдання в контексті реалізації лінії із соціального й управлінського впорядкування імперського села (Суворова Н., 2001. С. 347, 369–370; Суворов Н., 2013. С. 52; Реформи в России..., 2016. С. 167–183; Верховцев І., 2019. С. 97–98).

Цілісним проектом, що систематизував всі інноваційні заходи й був узятий за основу в практичному втіленні, став проект М. Сперанського 1809 р. Окрім поділу влади на три незалежні гілки, — законодавчу, виконавчу й судову — передбачалося формування «середнього состоянія» із селян. Разом з отриманням громадянських прав і станового самоврядування вони мали стати підлеглим державі станом індивідуальних землевласників і брати участь в управлінні нею на місцевому й загальнодержавному рівнях, делегуючи своїх представників до волосної, окружної, Державної дум. Певні завдання в контексті виконання цього проекту було реалізовано низкою реформ 1830–1840-х рр.: 1834 р. у бессарабських царан (вільних хліборобів Пруто-Дунай-Дністровського межиріччя, приєднаного до Росії після її перемоги у війні з Туреччиною 1812 р. і названого Бессарабією); 1838–1841 рр. у державних селян; у 1840-х рр. в Південно-Західному краї (Українському Правобережжі). Ними в сільських громадах, що поступово набували територіальних характеристик, запровадили елементи самоврядування за лекалами «руського миру». В азійських регіонах важливими кроками стали унормування в 1821–1827 рр. управління «інородцями» Сибіру, Оренбуржжя, Казахського степу, Кавказу, Аляски тощо та запровадження в 1822 р. «Уставу про управління інородцями» з метою уніфікації фіскального адміністрування та поступової інтеграції корінних народів до загальнодержавного управлінського поля³⁹. Місцеві традиційні громади поділили на осілих, кочових та бродячих інородців. Громади перших поєднали у волості й запровадили в них практики оподаткування за взірцем «руського миру» (Реформи в России..., 2016. С. 178–183; Верховцева І., 2019. С. 98–106, 108–113; Красняков Н., 2019. С. 350–355, 371, 377).

У першій половині XIX ст. завдяки експансії Російська імперія збільшилась на понад 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо. Актуалізувалися завдання інтенсифікації економіки, піднесення конкурентоспроможності на міжнародній арені, внутрішньої стабілізації, зокрема забезпечення від сепаратизму місцевих еліт (найбільшу небезпеку становили антиімперські налаштовані нобелі остзейських губерній і Польщі). У контексті законодавчого й управлінського впорядкування, розпочатого в 1820-х рр., у 1830-х рр. регіони країни було поділено на ті, що управлялися за загальними положеннями — 43 губернії Білорусі, Великої Росії, України (в них самоврядні сільські установи стали «сільськими властями») і складни-

³⁹ Устав об управленіи инородцев. *Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI — начало XX вв.)*: сб. прав. актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень: ИПОС СО РАН, 1999. С. 85–86, 91.

ком управлінської вертикалі, як її нижчі ланки), та ті, що управлялися за особливими положеннями з урахуванням їхньої специфіки — Бессарабія, Остзейський край, Кавказ тощо (упорядкування сіл у них вимагало особливих правових рішень і, відповідно, бюрократичних зусиль). В аспекті соціального впорядкування офіційно започаткували чотири стани, до яких поступово мало інтегруватися усе населення: дворянство, духовенство, міські та сільські обивателі. До останніх долучили державних селян. Надалі, відповідно до уніфікації управління іншими категоріями сільських жителів, передбачалася їх інтеграція до цього стану. У аспекті формування ідеологічної бази соціальних і управлінських новацій теорією офіційної народності передбачалося конструювання соціальної опори трону, питому вагу якої мало скласти селянство (певною мірою на це вплинула тогочасна європейська агроманія). Останнє чималою мірою зумовлювалося тим, що дворянство в своїй масі ігнорувало становий обов'язок з управління місцевостями й мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані декількома річними бюджетами країни (це, зокрема, дало імпульс збільшенню компетенції бюрократичних структур) (Верховцева І., 2019. С. 102–104, 108).

Потужний імпульс реформаторству дали функціонування місцевого самоврядування у Великому князівстві Фінляндському та західноєвропейські теоретичні й практичні управлінські новації. У практичному вимірі останніх — це поширена в тогочасних Британії й Німеччині модерна самоврядна практика *local government*, а в теоретичному — теорія вільної громади, яка акцентувала на праві місцевої громади опікуватися власними справами, як на праві природному й такому, що не може бути відчуженим, як і природні та невідчужувані права людини. Вільну громаду оголосили первинною стосовно держави, котра мала поважати свободу громадського самоврядування. Відтак поряд із законодавчою, виконавчою, судовою владами визнавалась четверта — місцева / муніципальна / громадська (надалі на цій базі сформулювали господарську, а потім громадську, державницьку та інші теорії місцевого самоврядування). Певний вплив справили також ідеї А. де Токвіля про іманентність демократичних самоврядних практик у традиційних громадах а також Л. фон Штайна щодо управлінської модернізації країн шляхом розбудови справедливої соціальної організації й реалізації політики державного соціалізму — засобом цього австрійському реформатору уявлялося залучення до управління місцевостями їх мешканців, обраних самими громадами за майновим принципом. Однак, на думку російських реформаторів, ці західні новації не можна було механічно переносити до Росії через її соціокультурну особливість. Зокрема, слов'янофіли, яким симпатизували цар,

Романови, частина сановної бюрократії, вимагали поваги до прав вільних громад своєї країни і акцентували на перевагах самоорганізації «руського миру» (окремий імпульс цьому дала висока оцінка егалітарних практик останнього вестфальським бароном А. фон Гакстаузенем, а зовнішнім контекстом стали побоювання щодо соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі).

Ідейну лінію продовжив О. Герцен, який розгледів у «руському мирі» «селянський соціалізм», завдяки чому Російська імперія нібито мала підстави для соціальної революції й встановлення «сільського комунізму», що начебто відповідало західним прагненням економічної свободи і праву кожного володіти часткою громадської землі, брати участь у громадському самоврядуванні. Такі ідеї солідаризували імперських реформаторів у їх ставленні до «корінних історичних підвалин народного життя» й «продукту тисячолітньої історії» — «русского міра». Практики останнього протиставили європейським новаціям з їх незвичними для власне росіян принципами колегіальності та більшості голосів на зібраннях, мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. «Усвідомили» реформатори й зв'язок мирського з «глобальною місією» Росії в соціальному оновленні країн світу засобом повсюдного облаштування «общин / комун» (звісно, за лекалами «руського миру») з метою розбудови нового соціального ладу — «державного соціалізму» (як пізніше зауважив К. Арсен'єв, реформа 1861 р. базувалася на умоглядних началах, а її розробники, аби догодити «радикальній маячні», здійснили переворот, наслідків якого не очікував навіть О. Герцен) (Верховцева І., 2019. С. 114–119, 122, 133).

У другій половині 1850-х рр. цей ідейний комплекс на тлі суттєвого загострення фінансової кризи, зумовленої поразкою Росії у Східній / Кримській війні (державний борг сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів — з 52 до 307 млн), пришвидшив, окрім скасування кріпацтва, розробку управлінських реформ і нівелював загальну реформаторську траєкторію в управлінні селом. Її нова редакція поставала в тиші міністерських кабінетів і у кулуарах, наближених до Романових, а плодом творчості нового покоління освіченої бюрократії стала Велика селянська реформа 1861–1871 рр. Зміст останньої полягав в уніфікації управління селами посткріпаків, державних, удільних, палацевих селян, іноземних колоністів, козаків українського Лівобережжя тощо — всіх регіонів європейської частини країни, що управлялися за загальними положеннями. Усі ці категорії селян було інтегровано до стану сільських обивателів зі своїм становим самоврядуванням, яке отримало назву «громадське управління селом» і надало най-

більшій верстві доступ до управління повітами й губерніями. Самоврядні органи (сільські сходи і старости, волосні сходи, старшини, правління) отримали статус «сільських властей». Регіональні варіації самоврядування на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі — «Загального положення про селян») 1861 р. постали в Польщі (1864), грузинських (1864–1867), остзейських (1866) губерніях. Надалі, за планами реформаторів, уніфіковане сільське самоврядування, разом із земським і міським самоврядуванням, мало трансформуватись у всестанове територіальне самоврядування і поступовим розмиванням станових границь сприяти розбудові в країні інституту місцевого самоврядування (практичні кроки в цьому напрямі в окремих губерніях було зроблено напередодні Першої світової війни) (Верховцева І., 2019. С. 100–101, 133–138, 142–147).

Однак вести мову про європейськість нового управління селом як транзиту до модерного місцевого самоврядування — підстав замало. По суті, період другої половини 1850-х — 1870-ті рр. став часом переходу реформаторства в сільському сегменті з модерних рейок на традиційні. Причиною були практики «руського миру»: батьки Великої реформи 1861–1871 рр. взяли їх за основу в управлінському оновленні села. Вагомою мірою це зумовили провал банківської реформи 1857 р., яка мала забезпечити викупну операцію для посткріпаків, а також потреба встановити контроль держави за оподаткуванням у новому селі. Безграмотні у своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької чи державної землі, які стали сільськими обивателями і з моменту підписання відповідних угод про викуп наділів формально землевласниками, залишались боржниками держави й мали своєю працею поповнювати її скарбницю грішми, збіжжям, виконувати натуральні повинності (військову, підводну, роботи з благоустрою місцевостей тощо). Саме через це за всі зобов'язання сільську громаду примусили відповідати круговою порукою (зокрема, «уставні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно). Крім того, застосування самоврядних практик «руського миру» позбавляло чиновництво та імперську скарбницю чималого тягаря — громади мали утримувати власне управління, здійснювати самопоміч тощо. Як резюмували ліберали, країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління, «вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиницею» державного ладу, а сконструйовані за лекалами «руського миру» сільські громади перетворилися на «наймогутніші установи уряду». По суті, традиційні самоврядні практики було одержавлено (Верховцева І., 2019. С. 99–128, 161, 290–291).

По реалізації в 1861–1871 рр. завдань уніфікації сільського самоврядування у європейській частині країни на черзі було розв'язання управлінських проблем в азійському селі. Насамперед цього вимагали, як і попередніми часами, фіскальні проблеми, передусім загальний безлад в оподаткуванні азійських сіл, пов'язаний із корумпованістю структур, що здійснювали ці функції (пересічними були факти «чорної бухгалтерії» в оподаткуванні місцевими управителями), через що з кожним роком зменшувався розмір сум, стягнутих з азійських селян. На цьому тлі величезні видатки державної скарбниці на утримання окраїн, таких, приміром, як Туркестан і Кавказ (вони посідали перші місця серед тих окраїн, що потребували величезних обсягів імперського фінансування, зокрема на потреби забезпечення імперської влади в Туркестані держскарбницею із середини 1860-х рр. до 1882 р. було витрачено понад 85 млн крб), ставили питання про «ціну імперії» й спонукали вищий істеблшмент шукати засоби, аби примусити окраїни оплачувати імперські видатки. Натомість запровадити інші системи оподаткування селян, окрім тієї, що базувалась на самостягненні громад і їхній колективній відповідальності, імперський істеблшмент був не в змозі, насамперед через незайомі імперському чиновництву соціальні традиції окраїнних регіонів. Відтак на порядок денний висувалося завдання «органічного злиття» генерал-губернаторств окраїн з внутрішніми відповідними територіями. У вимірі сільського оподаткування це означало поширення на азійське село фіскальних практик внутрішніх губерній. З огляду на це, азійські сільські громади слід було інкорпорувати до місцевого управління своїх губерній і поставити під контроль уніфікованих органів державного управління. А це було можливо лише інтеграцією цих сіл до «європейської» системи сільського самоврядування, що функціонувала на базі практик «руського миру». Не останнє значення мало й завдання збереження «руськості» переселенців із внутрішніх регіонів у окраїні (загальноприйнятим, «за замовчуванням», для істеблшменту всіх рівнів став принцип самостійності й самодостатності російського колоніста на всіх окраїнах, що на практиці означало пріоритет його господарських інтересів перед відповідними автохтонів). Інструментально це реалізовувалось конструюванням нових самоврядних сільських громад і волостей, гібридизацією практик «руського миру» з відповідними місцевими традиційними та поєднанням за територіальним критерієм сільських громад переселенців з громадами аборигенів. Нагальним було завдання інтеграції до загальнодержавного адміністративного поля громад кочовиків, які, відповідно до «Уставу про управління іногородцями» 1822 р., досі управлялися степними думами, що формувалися з висуванців родових кланів. З початку 1870-х рр. про-

цес інтеграції в азійському селі було активовано. Шаблоном виступило «Загальне положення про селян» 1861 р. Власне, в окраїнних регіонах розпочалося «відтворення великоруських общин» (Ремнев А., 2004. С. 403, 408, 518, 521; Сенина Е., 2005. С. 19–20; Правилова Е., 2006. С. 272–280, 287, 298; Жалсанова Б., 2012. С. 29–30; Суворова Н., 2013. С. 53–54, 57).

Свій імпульс таким крокам, окрім фіскальних завдань, дало антиімперське повстання 1863 р. в польських губерніях. У контексті пошуків шляхів консолідації країни та розробки теорії національної державності, зокрема прагнень подолати сепаратистські настрої місцевих еліт, модернізуючи для потреб імперії управління окраїнними регіонами, реформатори осмислюють проект «великої руської нації». Наголошується на необхідності законодавчої й управлінської уніфікації «однієї шостої суходолу». У вимірі управління селом це означало, за висловом Г. Євреїнова, його «повну і безумовну» узгодженість в окраїнних регіонах із відповідним в усій країні (Євреїнов Г., 1914. С. 55). Слов'янофіли знов акцентують на використанні традиційних практик «руського миру», з огляду на що переглядається програма облаштування «неруських» народів. Їх, за висловом І. Аксакова, слід було «перевиховати» в дусі «руської народності» й перетворити на «свідому освічену силу», адже єдність державна мала бути виявом єдності «населеної країни». Себто «назріло» однакове вирішення селянського питання «по всій Русі», що означало штучне створення селянського стану там, де його не було, і в такий спосіб, власне, зшивання країни своєрідними становими скріпками (Кэмпбелл (Воробьева) Е., 2001. С. 205–206, 210; Абашин С., 2001. С. 394–397; Бахтурина А., 2004. С. 5; Ремнев А., 2004. С. 521).

У Сибіру, який адміністративно ділився на генерал-губернаторства Іркутське та Приамурське (Далекий Схід), облаштування нового села відбувалося за різними сценаріями. На землях першого в різних його частинах (Забайкалі, Хакасії, Якутії тощо) упродовж 1870–1880-х рр. відбувалася поступова управлінська уніфікація спочатку шляхом реформування степних дум, замінюваних управами іногородців⁴⁰, та уніфікацією управління державних селян за взірцями сільського самоврядування «європейських» губерній завдяки поширенню правових норм останніх на цю частину Сибіру (Залюбовская Т., 2006. С. 21;

Жалсанова Б., 2012. С. 29–30). Надалі реформами 1895–1900-х рр. створили органи сільського самоврядування за взірцями громадського управління селом відповідно до «Загального положення про селян» 1861 р.⁴¹ На Далекому Сході, де відчувався брак бюрократії, але було чимало заготованих і виселених з внутрішніх губерній, стали суміщати тюремну й загальну адміністрацію, поєднуючи це з практиками сільського самоврядування та спираючись на техніки конструювання сільських громад, що використовувалися губернськими чиновниками на решті території Сибіру (Ремнев А., 2004. С. 428–429, 508–509; Жалсанова Б., 2012. С. 29–32, 35, 36; Суворова Н., 2013. С. 54; Казанцев В., Салогуб Я., 2014. С. 52; Дашковский П., Шершнева Е., 2022. С. 40; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48).

За схожою схемою впродовж 1870–1900-х рр. відбувалося запровадження сільського самоврядування за відповідними взірцями в «європейських» губерніях і в *Степовому краї* (Оренбурзьке та Степове генерал-губернаторства) (Тулешева У., 2019. С. 276; Знаменский А., Четыррова Л., 2019; Лысенко Ю., Рыгалова М., Егоренкова Е., 2021. С. 157; Бимолданова А., 2021. С. 420).

Напруженими дискусіями в середовищі імперського істеблшменту супроводжувався процес уніфікації сільського управління в *Туркестані* (Туркестанське генерал-губернаторство) впродовж 1860–1880-х рр., який завершився ухваленням 1886 р. «Положення про управління Туркестанським краєм» (набуло чинності з 1887 р.). Натомість дискусії продовжувалися і в 1900-х рр., оскільки, як виявилось, не всі аспекти громадського управління селом були слухні для застосування в цьому регіоні. Зокрема, неприйнятними в природних умовах та специфічних обставинах господарювання регіону були кругова порука в оподаткуванні громад і колективна власність на землю (Абашин С., 2001. С. 394–398, 405; Бахтурина А., 2004. С. 293; Правилова Е., 2006. С. 286–288; Куйбагарова Д., 2015. С. 110; Крупенкин Е., 2019. С. 18).

На *Кавказі* (Кавказьке намісництво та Чорноморська губернія), уявлення про специфіку господарювання та співжиття місцевих мешканців якого в імперського істеблшменту були доволі неточними, першочерговим було завдання бюджетного й податкового впорядкування, адже, як вказувалося вище, разом із Туркестаном, цей

⁴⁰ Об управлении сельском. *Словосно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI — начало XX вв.): сб. прав. актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень: ИПОС СО РАН, 1999. С. 175.*

⁴¹ Там само. Из рассмотрения Тобольского губернского совета по вопросу о неправильному введении «Общего Положения о крестьянах» в инородных управлениях Тобольской губернии. 1894. С. 177.; Циркулярное рапоржение Тобольского губернатора Д.Ф. Гагмана крестьянским начальникам и уездным съездам крестьянских начальников Тобольской губернии, в районе которых находятся села оседлых и кочевых инородцев, с определением общего присутствия губернского управления, о перечислении оседло проживающих инородцев из разряда кочевых в разряд оседлых и о введении у них управления и суда по правилам «Общего Положения о крестьянах». 20 ноября 1909 г. С. 196.

важливий з точки зору геополітичних інтересів імперії регіон «відтягував» на себе величезні кошти держскарбниці для утримання його військової та управлінської інфраструктур. Реформами 1860–1870-х рр. на Кавказі запровадили військово-народне управління з елементами самоврядування на низовому, сільському, рівні, що надалі поступово трансформували в цілком світське сільське самоврядування за взірцями громадського управління селом зразка 1861 р. (Бобровніков В., 2001. С. 376; Правилова Е., 2006, С. 298; Северный Кавказ..., 2007. С. 61–66, 191, 193; Абдулаева М., Далгат Э., 2019. С. 74; Бобровніков В., 2020. С. 119, 122–123, 128–130; Верховцева І., 2022. С. 176).

Таким чином, на початку ХХ ст. практично на всіх обширах Російської імперії управління селом на нижчому, власне сільському, рівні було уніфіковано (до стану сільських обивателів мешканці азійських регіонів інтегрувалися повільніше, по мірі розробки необхідних положень та унормування соціального статусу аграріїв). Усюди, за висловом намісника Кавказу І. Воронцова-Дашкова, «виборні від народу» вирішували все «в дусі народних воззрень», зберігаючи традиційні родові зв'язки й заводячи «общинні порядки», як у великоруському селі. Цей процес тривав у контексті реформування місцевого управління в азійських губерніях за «стандартом» європейської частини країни. У прикордонних регіонах військова справа ставала повинністю, яку сільські громади мали виконувати колективними зусиллями, самоорганізуючись. Сприяло нове управління селом і фінансовим завданням: поступово окреслювалися тенденції виконання цих функцій громадами засобом кругової поруки.

Отже, впродовж 1861–1900-х рр. у азійських регіонах Російської імперії тривав цілеспрямований процес уніфікації управління селом відповідно до «стандартів» «Загального положення про селян» 1861 р., запровадженого Великою реформою 1861–1871 рр. в європейській частині країни. Метою було інтегрувати її азійську частину до загальнодержавного адміністративно-управлінського поля. Єдність ідейних й організаційно-правових засад вказаних сільських реформ дозволяє кваліфікувати їх всі разом, як Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр., що мала панімперський характер.

Однак, як і інші Великі реформи, ця реформа була суперечливою за своїм характером. Покликана модернізувати країну, вона сприяла цементуванню традиційності на її просторі. Бракувало реформаторському процесу заходів із розбудови інфраструктури самоврядування — правової, освітньої, організаційної тощо. Але найбільше в поліетнічній імперії транзиту сільського самоврядування до модерного відповідника заважала відсутність ідеології національної єдності. Хоча

в цьому аспекті практично до смерті імперії її істеблшмент спирався на теорію офіційної народності, корекція якої, як вказувалося вище, сталася в 1860–1870-х рр. Створення ідеології національної єдності в країні, де письмєнними були трохи більше 10 % і яка характеризувалась надзвичайною етно- й соціокультурною строкатістю (у деяких регіонах, приміром, сибірській глибинці, на Кавказі, казахських степах тощо, аборигени перебували на стадії родових відносин), попри всі спроби, навряд чи було можливим. Отже, відсутність ідеологічної бази реформаторства у сфері сільського самоврядування в панімперському вимірі робила Велику реформу 1861–1900-х рр. вкрай суперечливою і незавершеною.

Загалом управлінська уніфікація селом відповідала схемі, розробленій на початку ХІХ ст. М. Сперанським. Логічним продовженням реформаторських кроків 1861–1900-х рр. мало стати надання селянам доступу до управління всією державою. У 1906 р. завдяки самоврядуванню село його отримало, обираючи на волосних сходах делегатів до Державної думи, хоча й з непропорційним представництвом порівняно з іншими соціальними категоріями та з обмеженнями цих прав у селян тих регіонів, чії мешканці були опозиційно налаштовані щодо імперської влади (наприклад, польських губерній). Натомість суттєвих змін схема М. Сперанського зазнала в частині селянської власності — а це був принциповий момент, адже самоврядування сільських громад у аграрній країні насамперед виявлялося в управлінні їхнім господарством — землеробським або скотарським. У більшості європейських губерній, а саме тих, що управлялися за загальними положеннями, під час розробки Великих реформ поряд із індивідуальною власністю реформатори допустили (читай — створили умови) колективну землевласність, а за доби «контрреформ» закріпили абсолютне домінування останньої монополізацією землеволодіння сільських громад. У тих губерніях, де було вкорінене індивідуальне землеволодіння (зокрема остзейських, польських), питання землеволодіння / землекористування сільських громад для реформаторів становили неабияку проблему. Ще більш гострою вона була в азійських регіонах, де наприкінці ХІХ ст. активізувалась політика переселення селян з внутрішніх губерній — насамперед це зумовлювалося завданнями імперіобудівництва, хоча проблема забезпечення землею аграріїв внутрішніх губерній також спричинила ці кроки. Вищий політичний істеблшмент передбачав, що переселенці, разом з їх сільським самоврядуванням, сприятимуть інтеграції регіонів з корінним неруським населенням до загального адміністративного поля, русифікації та християнізації (читай — опраославленню) азійських частин країни (Сенина Е., 2005. С. 19–20; Суворова Н., 2014. С. 21; Гордєєва М., 2020.

С. 17–20; Лысенко Ю., Рыгалова М., 2021. С. 155–156, 159; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48).

Переселенці потребували землі, а її можна було отримати, перерозподіливши землі автохтонів, що, природно, викликало невдоволення останніх. Разом з їх русифікацією, на тлі свавілля і беззаконня в самоврядних сільських громадах, що не останньою чергою уможливлювалися підтримкою корумпованими імперськими адміністраторами, — усе на початку ХХ ст. зумовило масштабний опір корінного населення азійських регіонів. Певний імпульс їм дали сутички між автохтонами та переселенцями через самочинні захоплення землі останніми, а також заходи із русифікації справочинства в сільських громадах — на початку 1900-х рр. імперська влада вдалася до земельного упорядкування в громадах аборигенів, зменшуючи обсяги земельних наділів, чим суттєво утиснула самоврядні права громад і, власне, брутально втрутилася в управління ними, регламентоване реформами 1861–1900-х рр. Землі, що відрізалися у автохтонів, передавалися переселенцям з внутрішніх губерній (Абашин С., 2001. С. 405; Бобровніков В., 2001, С. 387; Менциков И., Федоров С., 2013. С. 153–154, 156, 158–159; Курас Л., 2011. С. 141–142; Центр и регионы..., 2021. С. 468–469; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48). Такі втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад мали місце на рубежі ХІХ–ХХ ст. і в «європейських» регіонах країни. Певну каталізуючу роль у розгортанні селянського опору відіграла політична агітація соціалістів, що охопила практично всю країну. Агітували, крім невеликих груп чи індивідуально, й на сільських сходах.

У 1901–1907 рр. країною прокотилася низка масштабних селянських бунтів. Територіально-організуючу роль під час виступів відіграло сільське самоврядування. Акції опору носили і мирний характер — надсилалися петиції, звернення до царя, сановної бюрократії, що ухвалювали на сільських сходах. Вимогами селян, окрім наділення їх земельним ресурсом, були дерусифікація освіти та справочинства, гарантування демократичних прав і свобод, демократичне урядування в громадах. З початком Першої світової війни країну сколихнула нова хвиля повстань. Найбільш масові та найкривавіші приборкання повстань сталися саме в азійських регіонах. Зокрема, потужне повстання антиімперського ха-

рактеру в 1916 р. сколихнуло Туркестан. Прецедентом стало втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад і корумпований характер виконання розпоряджень імперських чиновників сільським істеблшментом щодо мобілізації автохтонів на роботи із забезпечення потреб оборони в інших регіонах. Як вказують дослідники, повстання сталося неочікувано та вибухнуло, охопивши всі частини краю. У деяких областях громади розправлялися зі своїми продажними управліннями, в інших — навпаки, волосні управителі стали на бік повстанців (Рыскулов Т., 1927, С. 3, 10, 20–21; Максаков А., 1932, С. 3; Ноздрін Г., 2005. С. 143; Верховцева І., 2019. С. 330–350; Уяма Т., 2017, С. 108–109).

Селянський протест початку ХХ ст. в історичній літературі отримав назву селянської революції. Вона мала антиімперський характер і засвідчила значну організуючу роль у виступах сільського самоврядування. Загалом це сприяло революціонізації імперії Романових та пришвидшило її фатальний фінал.

Складником імперіобудівництва в імперії Романових упродовж «довгого ХІХ ст.» була розбудова інституту сільського самоврядування, активна фаза чого припала на 1860–1900-ті рр. Унаслідок цього було реалізовано Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр. Покликана модернізувати країну, як і інші Великі реформи, вона була суперечливою і незакінченою за своїм характером, оскільки законсервувала традиційність села й поширила на весь імперський простір самоврядні практики «руського миру» (великоруських общин) з їхнім приматом колективізму й колективною відповідальністю громад за кожного члена для сплати податків, виконання натуральних повинностей тощо. З огляду на чималі обшири країни, брак необхідних ресурсів, етно- й соціокультурну строкатість сільського населення, брак ідеологічної бази реформаторства владі не вдалося запровадити необхідний інфраструктурний супровід цієї реформи. На початку ХХ ст., не маючи достатніх повноважень у керуванні місцевими ресурсами, реалізуючи завдання імперіобудівництва, держава грубо втрутилася в самоврядну діяльність громад. Це загострило господарську кризу і значно погіршило стан селян. Оскільки самоврядування сприяло їх самоорганізації, село виступило проти імперії практично єдиним фронтом.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX — начале XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 391–412.
- Абдулаева М.И., Далгат Э.М. Дагестанское общество после Кавказской войны: интеграция в общероссийское пространство. *Вопросы истории*. 2019. № 6. С. 73–80.

- Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
- Бимолданова А.А. «Ввиду изложенных оснований я ходатайствую...»: казахские волостные управители глазами уездного начальника Г. Михайлова. *Люди империи — империя людей: персональная и институциональная история Азиатских окраин России*: сб. науч. ст. Омск: Омский гос. ун-т им. Ф.М. Достоевского, 2021. С. 418–425.
- Бобровников В. Военно-народное управление на Северном Кавказе (Дагестан): мусульманская периферия в российском имперском пространстве, XIX–XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 372–390.
- Бобровников В. Имперская интеграция или колониальная сегрегация в управлении восточными инородцами? (военно-народное управление на Кавказе и в Туркестане в 1860-х — 1917 гг.). *Центральная Евразия: Территория межкультурных коммуникаций*: коллективная монография. Москва: ИВ РАН, 2020. С. 110–141.
- Буттино М. Революция наоборот: Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва: Звенья, 2007. 499 с.
- Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911.
- Верховцева І.Г. Мегатренди світового розвитку XIX–XXI століть: самоврядні територіальні громади як носії державної влади (кейс «Російська імперія»). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. № 42. С. 170–181.
- Верховцева І.Г. Селянські реформи 1860-х — 1870-х рр. чи Велика реформа 1861–1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4. Т. 2. С. 79–89.
- Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис.... д-ра іст. наук: 07.00.02. Черкаси, 2019. 701 с.
- Гордеева М.А. Органы крестьянского самоуправления в Томской губернии (1898–1917 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Новосибирск, 2019. 25 с.
- Дамешек И.Л. Сибирь в российском имперском регионализме (1822–1917 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. Омск, 2006. 46 с.
- Данилов В.П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. Данилов В.П. *История крестьянства России в XX веке*: Избранные труды: в 2-х ч. Ч. 2. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 211–228.
- Дашковский П.К., Шершнева Е.А. Политика аккультурации в отношении мусульманских общин Сибири во второй половине XIX — начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: история России. 2022. № 21-1. С. 34–44.
- Джаншиев Г.А. Из эпохи Великих реформ: Исторические справки. Москва: тип. А.И. Мамонтова, 1892. 262 с.
- Евреинов Г.А. Крестьянское дело в губерниях Царства Польского по указам 19 февраля 1864 года. Санкт-Петербург: Сенатс. тип., 1914. 95 с.
- Жалсанова Б.Ц. История местного самоуправления бурят: XIX — начало XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. Улан-Уде, 2012. 43 с.
- Залюбовская Т.А. Крестьянское самоуправление в Забайкальской области (вторая половина XIX в. — 1917 г.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Улан-Уде, 2006. 25 с.
- Знаменский А.А., Четырова Л.Б. Интеграция центрально-азиатских народов в империю: опыт ойрат-калмыков. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2019. № 10-8(82). URL: <https://arxiv.gaugn.ru/s207987840006068-3-1/>
- Историческая Россия. 2021. URL: https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F
- Казанцев В.П., Салогуб Я.Л. Организационно-правовые основы Главного управления Приамурского генерал-губернаторства по административно-территориальной реформе 1884 г. *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2014. №2(39). С. 45–53.
- Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 70–74.
- Корнилов А. Крестьянская реформа. Санкт-Петербург: Гершунин и К°, 1905. 271 с.
- Корновенко С.В. Селянська революція 1902–? рр. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 73–78.
- Красняков Н.И. Система национально-регионального управления в Российской империи (вторая половина XVII — начало XX вв.): дисс.... д-ра юр. наук: 12.00.01. Новосибирск, 2019. 517 с.
- Крупенкин Е.Н. Туркестан в составе Российской империи (1865–1917 гг.): от военно-административного управления к гражданско-административному: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Томск, 2019. 24 с.

- Кто и зачем изобрел «историческую Россию»? 29.06.2022. URL: <https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/>
- Куйбагарова Д.У. Система волостного управления в Степных областях и Туркестанском генерал-губернаторстве во второй половине XIX века: сравнительный анализ. *Вопросы истории Сибири*: сб. науч. ст. Омск: ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 104–112.
- Курас Л.В. Национальное и аграрное движение бурят в начале XX века. *Власть*. 2011. № 4. С. 140–143.
- Кэмпбелл (Воробьева) Е.И. «Единая и неделимая Россия» и «Инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 204–216.
- Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы. *Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*: Юбилейное изд.: в 6 т. Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 158–199.
- Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н. Русский язык как механизм интеграции Степного генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина XIX — начало XX в.). *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2021. № 1(52). С. 154–163.
- Максаков А.А. Революция и контрреволюция в Сибири в 1905–1906 гг. *Карательные экспедиции в Сибири в 1905–1906 гг.: док. и матер.* Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1932. С. 3–41.
- Мамышева Е.П., Тышта Е.В. Из истории становления национальной государственности хакасов (к 30-летию Республики Хакасия). *Азиатские исследования: история и современность*. 2022. № 1(1). С. 46–57.
- Менщиков И.С., Федоров С.Г. Девиантное и деликвентное поведение русских крестьян Южного Зауралья во второй половине XIX — начале XX в. Курган: Курганс. ун-т, 2013. 260 с.
- Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. Москва: Межд. отношения, 2004. 536 с.
- Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. Москва: Славян. диалог, 1997. 415 с.
- Ноздрин Г.А. Социальный протест Сибирского крестьянства во второй половине XIX — начале XX в. *Вестник Томского государственного университета*. 2005. № 288. С. 143–149.
- О преемственности России от России. 07.01.2012. URL: <https://roscopicus.livejournal.com/631287.html>
- Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. Москва: Новое издат., 2006. 456 с.
- Ремнев А.В. Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX — начала XX веков. Омск: Омский гос. ун-т, 2004. 552 с.
- Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 2. Москва: Полит. энцикл., 2016. 429 с.
- Россия — правопреемница СССР или Российской империи? 15.12. 2020. URL: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopreemnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii>
- Россия защитит свои границы и историю. Зачем в новой версии Конституции появились память предков и прошлое. 25.06.2020. URL: <https://lenta.ru/brief/2020/06/25/history/>
- Рыскулов Т.Р. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 г. Кзыл-Орда: Госиздат КССР, 1927. 124 с.
- Северный Кавказ в составе Российской империи. Москва: НЛО, 2007. 460 с.
- Сенина Е.А. «Инородческий» вопрос на страницах сибирской периодической печати второй половины XIX — начала XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Иркутск, 2005. 32 с.
- Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / пер. с англ. Москва: Ин-т Гайдара, 2017. 552 с.
- Советский Союз — это историческая Россия, заявил Путин. 17.06 2022. URL: <https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin>
- Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года. *Крестьянский строй*: сб. ст. А.А. Корнилова, А.С. Лаппо-Данилевского, В.И. Семевского и И.М. Страховского. Т. 1. Санкт-Петербург: Беседа, 1905. С. 371–455.
- Суворова Н.Г. Административная русификация крестьянских обществ Сибири: проекты и практика имперских экспертов в середине XIX в. *Известия Иркутского государственного университета*. Серия: Политология. Религиоведение. Т. 10. 2014. С. 20–33.
- Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизируемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. История*. Вып. 5(25). 2013. С. 52–58.
- Суворова Н.Г. Оформление низовой административно-территориальной структуры Сибирского региона Российской империи (конец XVIII — первая половина XIX века). *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 345–371.
- Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизируемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. История*. Вып. 5(25). 2013. С. 52–58.
- Тулешева У.Ж. Новые сословия и социальная политика Российской империи в Казахской степи в XIX веке. *Самарский научный вестник*. 2019. № 8-2(27). С. 272–281.

Уяма Т. Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»*: сб. ст. Бишкек: Нео Принт, 2017. С. 104–112.

Центр и регионы: экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2 изд. Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т, 2021. 660 с

Шестаков А.В. Крестьянская революция 1905 г. в России. Москва; Ленинград: Госиздат, 1926. 120 с.

REFERENCES

- Abashyn, S. (2001). Imperyia i mestnoie samoupravlenie: ideologiya reform v russkom Turkestane v kontse XIX — nachale XX vv. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskiy opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 391–412 [in Russian].
- Abdulaeva, M., & Dalgat, E. (2019). Dagestanskoie obschestvo posle Kavkazskoi voiny: integratsiia v obscherossiiskoe prostranstvo. *Questions of History*, 6, 73–80 [in Russian].
- Bakhturina, A. (2004). *Okrainy Rossiiskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voiny (1914–1917 gg.)*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Bimoldanova, A. (2021). «Vvidu izlozhennykh osnovanii ya khodataistviu...»: kazakhskiiie volostnye upraviteli glazami uiezdnoho nachalnika G. Mikhailova. In *Liudi imperii — imperiia liudei: personalnaia i institutsionalnaia istoriia Aziatskikh okrain Rossii*. Omsk: Omskii gos. un-t im. F. M. Dostoievskogo, 418–425 [in Russian].
- Bobrovnikov, V. (2001). Voienno-narodnoie upravlenie na Severnom Kavkaze (Dagestan): musulmanskaia periferiia v rossiiskom imperskom prostranstve, XIX–XX vv. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskiy opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 372–390 [in Russian].
- Bobrovnikov, V. (2020). Imperskaia intehratsiia ili kolonialnaia segregatsiia v upravlenii vostochnymi inorodtsamy? (voienno-narodnoie upravlenie na Kavkaze i v Turkestane v 1860-kh — 1917 gg.). In *Tsentralnaia Yevraziia: Territoriia mezhkulturnykh kommunikatsii: kollektivnaia monografiia*. Moscow: IV RAN, 110–141 [in Russian].
- Buttino, M. (2007). *Revoliutsiia naoborot: Sredniaia Aziia mezhdu padeniem tsarskoi imperii obrazovaniem SSSR*. Moscow: Zvenia [in Russian].
- Velikaia reforma: [19 fevralia 1861–1911]: russkoie obschestvo i krestianskii vopros v proshlom y nastoiashchem*. (1911). (Vols. 1-6), Moscow: t-vo I. D. Sytina [in Russian].
- Verkhovtseva, I. (2022). Mehatrendy svitovoho rozvytku XIX–XXI stolit: samovriadni terytorialni hromady yak nosii derzhavnoi vlady (keis «Rosiiska imperiia»). *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies*, 42, 170–181 [in Ukrainian].
- Verkhovtseva, I. (2017). Selianski reformy 1860-kh – 1870-kh rr. chy Velyka reforma 1861–1871 rr.?: unifikatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii. *Eminak: scientific quarterly*, 4–2, 79–89 [in Ukrainian].
- Verkhovtseva, I. (2019). The Peasant Self-government in the Russian Empire (the second half of the 19th — the beginning of the 20th c.). (*Doctor's thesis*), Cherkasy [in Ukrainian].
- Gordeeva, M. A. (2019). Organy krestianskogo samoupravleniia v Tomskoi gubernii (1898–1917 gg.). (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Novosibirsk [in Russian].
- Dameshek, I. (2006). Sibir v rossiiskom imperskom regionalizme (1822–1917 gg.). (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Omsk [in Russian].
- Danilov, V. P. (2011). Nasilie protiv nasiliia (Krestianskaia revoliutsiia v Rossii. 1902–1922 gg. In *Danilov V. P. Istoriia krestianstva Rossii v XX veke: Izbrannyie trudy* (Vols. 1–2), (Vol. 2, pp. 211–228), Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Dashkovskii, P., & Shersheneva, E. (2022). Politika akkulturratsii v otnoshenii musulmanskikh obshchin Sibiri vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, Series: History of Russia*, 21–1, 34–44 [in Russian].
- Dhzhanshiev, G. (1892). *Iz epokhi Velikikh reform: Istoricheskiia spravki*. Moscow: tip. A. I. Mamontova [in Russian].
- Yevreinov, G. (1914). *Krestianskoie delo v guberniiakh Tsarstva Polskogo po ukazam 19 fevralia 1864 goda*. Sankt-Peterburg: Senats. tip. [in Russian].
- Zhalsanova, B. (2008). Inorodnye upravy kak organy mestnogo samoupravleniia u buriat v XIX — nachale XX v. (*Candidate's thesis*), Ulan-Ude [in Russian].
- Zhalsanova, B. (2012). Istoriia mestnogo samoupravleniia buriat: XIX – nachalo XX v. (*Doctor's thesis*), Ulan-Ude [in Russian].
- Zaliubovskaia, T. (2006). Krestianskoe samoupravlenie v Zabaikalskoi oblasti (vтораia polovyna XIX v. — 1917 h.). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ulan-Ude. [in Russian].

- Znamenskii, A. A., & Chetyrova, L. B. (2019). Integratsiia tsentralno-aziatskikh narodov v imperiiu: opyt oirat-kalmykov. *Electronic scientific and educational journal «History», 10–8 (82)* [in Russian].
<https://arxiv.gaugn.ru/s207987840006068-3-1/>
- Istoricheskaia Rossiia. [in Russian]. https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F
- Kazantzev, V., & Salogub, Ya. (2014). Organizatsionno-pravovyye osnovy Glavnogo upravleniia Priamurskogo general-gubernatorstva po administrativno-territorialnoi reforme 1884 g. *Bulletin of Omsk University. Law series, 2 (39), 45–53* [in Russian].
- Kondrashin, V. (2008). «Krestianskaia revoliutsiia v Rossii. 1902–1922 gg.»: nauchnyi proekt i nauchnaia kontseptsii (predvartelnyie zametky). *Ukrainian Peasant, 11, 70–74* [in Russian].
- Kornilov, A. (1905). *Krestianskaia reforma*. Sankt-Peterburg: Gershunin i K° [in Russian].
- Kornovenko, S. (2016). Selianska revoliutsiia 1902–? rr. *Ukrainian Peasant, 16, 73–78* [in Ukrainian].
- Krasniakov, N. (2019). Systema natsionalno-regionalnogo upravleniia v Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XVII – nachalo XX vv.) (*Doctor's thesis*), Novosibirsk [in Russian].
- Krupenkin, Ye. (2019). Turkestan v sostave Rossiiskoi imperii (1865–1917 gg.): ot voienno-administrativnogo upravleniia k grazhdansko-administrativnomu: (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Tomsk [in Russian].
- Kto i zachem izobrel «istoricheskuiu Rossiiu»? (2022). [in Russian].
<https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/>
- Kuibagarova, D. U. (2015). Sistema volostnogo upravleniia v Stepanykh oblastiakh i Turkestanskom general-gubernatorstve vo vtoroi polovine XIX veka: sravnitelnyi analiz. *Questions of the History of Siberia, (Vol. 12, pp. 104–112)*. Omsk: OmGPU [in Russian].
- Kuras, L. (2011). Natsionalnoie i agrarnoie dvizhenie buriat v nachale XX veka. *Vlast, 4, 140–143* [in Russian].
- Kempel (Vorobiova), Ye. I. (2001). «Yedinaia i nedelimaia Rossiia» i «Inorodcheskii vopros» v imperskoi ideologii samoderzhavii. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskii opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 204–216 [in Russian].
- Leontiev, A. (1911). Zakonodatelstvo o krestianakh posle reformy. Velykaia reforma: [19 fevralia 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom y nastoiashchem: Yubileinoie izd., (Vols. 1–6). Moscow: t-vo Y. D. Sytina (Vol. 6), 158–199 [in Russian].
- Lysenko, Yu., Rygalova, M., & Yegorenkova, E. (2021). Russkii yazyk kak mekhanizm integratsii Stepnogo general-gubernatorstva Rossii v obshcheimperskoe prostranstvo (vtoraia polovina XIX — nachalo XX v.). *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii, 1 (52), 154–163* [in Russian].
- Maksakov, A. (1932). Revoliutsiia i kontrrevoliutsiia v Sibiri v 1905–1906 gg. *Karatelnyie ekspeditsii v Sibiri v 1905–1906 gg.: dok. i mater. (pp. 3–41)*. Moscow-Leningrad: Sotzkegiz [in Russian].
- Mamysheva, Ye. P., & Tyshta, Ye. V. (2022). Iz istorii stanovleniia natsionalnoi hosudarstvennosti khakasov (k 30-letiiu Respubliki Khakasiia). *Asian Studies: Past and Present, 1(1), 46–57* [in Russian].
- Menshchikov, I. S., & Fiodorov, S. G. (2013). *Deviantnoe i delikventnoe povedenie russkikh krestian Yuzhnogo Zauralia vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v.* Kurgan: Kurganskii universitet [in Russian].
- Narochnitzkaia, N. (2004). *Rossiia i russkie v mirovoi istorii*. Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia [in Russian].
- Natsionalnyie okrainy Rossiiskoi imperii: stanovlenie i razvite sistemy upravleniia* (1997). Moscow: Slavians. dialog [in Russian].
- Nozdrin, G. (2005). Sotsialnyi protest Sibirskogo krestianstva vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v. *Bulletin of Tomsk State University, 288, 143–149* [in Russian].
- O preimstvennosti Rossii ot Rossii*. (2012). [in Russian]. <https://rosticus.livejournal.com/631287.html>
- Pravilova, Ye. A. (2006). *Finansy imperii: Dengi i vlast v politike Rossii na natsionalnykh okrainakh. 1801–1917*. Moscow: Novoie izdat. [in Russian].
- Remniiov, A. (2004). *Rossiia Dalnego Vostoka. Imperskaia geografiia vlasti XIX – nachala XX vekov*. Omsk: Omsk State University [in Russian].
- Reformy v Rossii. S drevneishikh vremen do kontsa XX v. (2016). (Vols. 1–4), Vol. 2, Moscow: Polit. entzikh. [in Russian].
- Rossiia — pravopremnitsa SSSR ili Rossiiskoi imperii? (2020). [in Russian].
<https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopremnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii>
- Rossiia zashchitit svoi granity i istoriiu. Zachem v novoi versii Konstitutsii poavilis pamiat predkov i proshloie (2020). [in Russian].
<https://lenta.ru/brief/2020/06/25/history/>
- Ryskulov, T. (1937). Predislovie. *Vosstanie 1916 goda v Kirgyzstane*. Moscow: Sotzkegiz, pp. 3–13 [in Russian].
- Severnyi Kavkaz v sostave Rossiiskoi imperii*. (2007). Moscow: NLO [in Russian].
- Senina, Ye. A. (2005). «Inorodcheskii» vopros na stranitsakh sibirskoi periodicheskoi pechati vtoroi poloviny XIX — nachala XX veka. Irkutsk [in Russian].

- Skochpol, T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revoliutsii: sravnytelnyi analiz Frantsii, Rossii i Kitaia. Per. s angl., Moscow: In-t Gaidara [in Russian].
- Sovetskij Soiuz — eto istorycheskaia Rossiia, zaiavil Putin. (2022). [in Russian]. <https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin>
- Strakhovskii, I. (1905). Krestianskii vopros v zakonodatelstve i v zakonodatelnykh komysiiakh posle 1861 goda. In *Krestianskii stroi: sbornik statei A. A. Kornilova, A. S. Lappo-Danilevskogo, V. I. Semevskogo i I. M. Strakhovskogo* (Vol. 1, pp. 371–455). Sankt-Peterburg: Bbeda [in Russian].
- Suvorova, N. (2013). Krestianskoie samoupravlenie v kolonizuiemom prostranstve Sibiri. *Bulletin of Tomsk State University. History*, 5(25), 52–58 [in Russian].
- Suvorova, N. G. (2014). Administrativnaia rusifikatsiia krestianskikh obschestv Sibiri: proekty i praktika imperskikh ekspertov v seredine XIX v. *News of the Irkutsk State University. Series: Political Science. Religious studies*, 10, 20–33 [in Russian].
- Suvorova, N. G. (2001). Oformlenie nyzovoi admynstrativno-territorialnoi struktury Sibirskogo regiona Rossiiskoi imperii (konets XVIII – pervaiia polovina XIX veka). In *Prostranstvo vlasti: istoricheskii opyt Rossii i vyzovy sovremennosti* (pp. 345–371). Moscow: MONF [in Russian].
- Tuleshova, U. Zh. (2019). Novyie sosloviia i sotsialnaia politika Rossiiskoi imperii v Kazakhskoi stepi v XIX veke. *Samara Scientific Bulletin*, 8–2(27), 272–281 [in Russian].
- Ulama, T. (2017). Pochemu krupnoie vosstanie proizoshlo tolko v Tsentralnoi Azii? Administrativno-institutsionalnyie predposylki vosstaniia 1916 goda. *Mezhdunarodnoie nauchnoie soveshchanie «Pereosmyslenie vosstaniia 1916 goda v Tsentralnoi Azii»*, 104–112. Bishkek: Neo Print [in Russian].
- Tsentr y regiony: ekonomicheskaiia politika pravitelstva na okrainakh Rossiiskoi imperii (1894–1917). (2021). 2 izd. Sankt-Peterburg: S.-Peterb. un-t. [in Russian].
- Shestakov, A. (1926). *Krestianskaia revoliutsiia 1905 g. v Rossii*. Moscow-Leningrad: Gosizdat [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 21.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)